

ÖZ

Azerbaycan’da Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesinden sonra 1921 yılının sonlarına doğru Azerbaycan’ın Ankara’da Yetkili Temsilciliği ve Kars’ta da bir Konsolosluğu açılmıştır. Azerbaycan’ın Türkiye Yetkili Temsilciliği’ne İbrahim Ebilov, Kars Konsolosluğu’na ise İslam Hacıbeyli atanmıştır. Sovyetlerin Türkiye politikasının bir parçası olarak kurulmasına izin verilen bu temsilcilikler sınırlı yetkilere sahipti. Özellikle Müslüman dünyasında İngiliz ve Fransızlara karşı büyük bir devrimin gerçekleşmesi umuduyla, Bolşevikler Türkiye ile iyi ilişkilerin Müslüman dünyasında komünist ideolojisine karşı ilgi uyandıracığı beklentisi içindeydiler. Temsilcilikler esasen Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) Dışişleri Komiserliği’nin direktifleri ile yönetiliyordu. Buna rağmen Temsilciliklerin açılması her iki devlet açısından büyük öneme sahipti. İbrahim Ebilov ve İslam Hacıbeyli Ankara Hükümeti ile ilişkiler kurulmasında önemli bir rol oynadılar. Temsilciliklerin esas görevleri Türkiye’nin siyasi, ekonomik ve sosyal durumu hakkında Dışişleri Komiserliği’ni devamlı olarak bilgilendirmektir. Aynı zamanda Kafkaslardan Türkiye’ye gelen siyasi muhacirlerin belirlenmesi ve muhacir örgütlerinin tasfiye edilmesi Temsilciliklerin karşısında duran esas meseleydi. Özellikle Türkiye’nin Kars, Trabzon ve Samsun gibi Sovyet sınırına yakın yerlerde faaliyet gösteren muhacirlerin sıkı gözetim altında tutulması gerekiyordu. Sovyet Rusya burada faaliyet gösteren muhacir örgütlerini kendisine karşı bir tehdit olarak görüyordu. Dışişleri Komiserliği bu konu ile özellikle ciddi bir biçimde ilgilenilmesini Temsilcilerden talep ediyordu. Çünkü Sovyet Hükümeti söz konusu muhacir örgütlerini kendine bir tehdit olarak görüyordu. Temsilciler muhacir örgütlerinin tasfiye edilmesi talebiyle Türk Hükümet temsilcilerine müraacatta bulunmuş ve olumlu cevap almışlardır. Kısa faaliyetleri döneminde Azerbaycan’ın Türkiyede’ki temsilcilikleri iki ülke arasında ilişkilerin kurulmasında önemli işler görmeyi başarmıştı. Ancak sınırlı haklara sahip olmasına rağmen bu temsilciliklerin varlığı ve faaliyeti Moskova’nın dış politikası ile uyuşmuyordu. Bu sebeple temsilciliklerin faaliyeti merkez tarafından engellenmeye başlanmış ve kapatılması için harekete geçilmiştir. Kısa zamanda Azerbaycan SSC Dışişleri Komiserliği’nin faaliyetine son verilerek, yetkileri Transkafkasya SFSC Konseyi bünyesinde kurulan Hariciye Departmanı’na verilmiştir. Bundan kısa zaman sonra söz konusu Azerbaycan’ın Türkiye’deki temsilcilikleri Sovyetlerin merkezileştirme politikası sonucunda kapatılmıştır. Temsilciliklerin görevleri RSFSC bünyesinde kurulan SSCB yetkili temsilciliklerine devredilmiştir.

İşte bu makale ile, Azerbaycan SSC’nin Ankara Yetkili Temsilciliği’nin ve Kars Konsolosluğu’nun kuruluşu ve faaliyetleri ele alınmıştır. Temsilciliklerin çalışma yöntemleri ve Yetkili Temsilciliğin nezdinde kurulan Haberleşme Bürosunun faaliyeti özellikle önemlidir. Çünkü faaliyete günden Temsilciliklerin esas faaliyeti Haberleşme Bürosu çalışmalarına yönelmişti. Haberleşme Bürosu Türkiye’nin siyasi, ekonomik ve sosyal hayatını kapsayan haftalık haber bültenleri hazırlıyordu. Söz konusu çalışmamızda Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin Ankaradaki Yetkili Temsilciliği ve Kars Konsolosluğunun kurumsal oluşum süreci, buradaki Yetkili Temsilcilik ve Konsolosluk kadrosu ve ayrıca diğer önemli dışişleri görevlileri, Türkiyede izledikleri genel stratejik ve ideolojik çizgi çalışılacaktır. Bununla beraber Temsilciliklerin kapatılması süreci ve kapatılması sebeplerine de yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan SSC Türkiye Yetkili Temsilciliği, Azerbaycan SSC Kars Konsolosluğu, İbrahim Ebilov, İslam Hacıbeyli.

* Doktora Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, TÜRKİYE, E-Posta: ramin_murad@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9899-2815

ABSTRACT

After the Bolsheviks seized power in Azerbaijan, a Plenipotentiary Representation of Azerbaijan in Ankara and a Consulate in Kars were opened towards the end of 1921. İbrahim Ebilov was appointed as the Plenipotentiary Representative of Azerbaijan in Turkey, and İslam Hacibeyli as the Kars Consul. These representations, which were allowed to be established as part of the Soviet policy towards Turkey, had limited authority. Especially in the hope of a great revolution against British and French in the Muslim World, the Bolsheviks expected that good relations with Turkey would create interest in the Muslim world to the communist ideology. The Representations were mainly administered by the directives of the Russian Soviet Federative Socialist Republic (RSFSC) Commissariat of Foreign Affairs. Despite this, the opening of the Representations was of great importance for both countries. İbrahim Ebilov and İslam Hacibeyli played an important role in establishing relations with the Ankara government. The main duties of the representations were to constantly inform the Commissariat of Foreign Affairs about Turkey's political, economic and social situation. At the same time, the identification of the political emigrants who came to Turkey from the Caucasus and the elimination of the emigrant organizations were the main issues facing the Representations. Especially the emigrants operating in Kars, Trabzon and Samsun which were close to the the Soviet border had to be kept under strict surveillance. Soviet Russia considered the emigrant organizations operating here as a threat to itself. The Commissariat of Foreign Affairs requested the Representatives to take this matter particularly seriously. Because the Soviet Government considered these immigrant organizations as a threat. The representatives applied to the Government of Turkey demanding the liquidation of the immigrant organizations and received a positive response. During the short period of their activities, the Representations of Azerbaijan in Turkey succeeded in doing important work in establishing relations between the two countries. However, despite having limited rights, the existence and activity of these Representations were incompatible with Moscow's future foreign policy. For this reason, the activities of the Representations have started to be prevented by the center and action has been taken to close them. In a short time, the Commissariat of Foreign Affairs of the Azerbaijan SSR was terminated and its powers were given to the Foreign Affairs department established within the Transcaucasian SFSR Council. Shortly after this, the aforementioned Azerbaijan's Representations in Turkey were closed as a result of the centralization policy of the Soviets. The duties of the representations were transferred to the Plenipotentiary representatives of the USSR established within the RSFSR.

In this article, the establishment and activities of the Plenipotentiary Representation of the Azerbaijan SSR in Ankara and the Kars Consulate are discussed. The working methods of the Representations and the activity of the Communication Bureau are particularly important. Because from the day it started its activities, the Representations mainly focused on the work of the Communication Bureau. The Communication Bureau was preparing weekly news bulletins about Turkey's political, economic and social life. In this article we tried to analyze the institutional formation process of the Plenipotentiary Representation of the Azerbaijan Soviet Socialist Republic in Ankara and the Consulate in Kars, the staff of the Plenipotentiary Representation and Consulate there, other important foreign affairs officers, as well as the general strategic and ideological line they followed in Turkey. In addition, the process of closing the Representative Offices and the reasons for their closure are also included.

Keywords: Plenipotentiary Representation of Azerbaijan SSC in Turkey, Consulate of Azerbaijan SSC in Kars, İbrahim Ebilov, İslam Hacibeyli.

GİRİŞ

Bilindiği üzere Rusya'da gerçekleşen 1917 Ekim İhtilali'nden sonra Güney Kafkasya'da 3 milli devlet kuruldu. Bunlar Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletleriydi. Ancak kısa zaman sonra Bolşeviklerin bölgedeki siyasî ve askerî girişimleri sonucunda diğer devletlerde olduğu gibi Azerbaycan'da da 28 Nisan 1920 tarihinde Bolşevikler iktidarı ele geçirdiler.

28 Nisan 1920'de Geçici Devrim Komitesi Azerbaycan'da ilk Sovyet hükümetini kurdu. Azerbaycan SSC'nin yeni kurulan Halk Komiserleri Konseyi'nin ilk başkanı Neriman Nerimanov aynı zamanda Dışişleri Komiseri oldu.¹ Ama N.Nerimanov'un Moskova ile dış politika konusunda fikir ayrılıkları olduğu için, kısa zamanda Sovyet Azerbaycanı'nın dışişleri komiseri görevinden alındı. 2 Mayıs 1921'de Stalin'in bir politikacı olarak "deneyimsiz" saydığı Mirza Davud Hüseyinov^{2*} onun yerine atandı.³ Azerbaycan SSC Dışişleri

¹ Cəmil Həsənli, Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti: 1920-1939, Adiloğlu, Bakı 2012, s. 22.

² Hüseyinov Mirza Davud Bağır oğlu (1894-1937). 1917'de Moskova Ticaret Enstitüsü Ekonomi bölümünden mezun oldu, 1918-1919'da Himmet Partisi (Menşevik) üyesi, başkan yardımcısı ve başkanı, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı'nda şube müdürü oldu. 12.11.1920'de Azerbaycan Komünist Partisi (b) Merkez Komitesi Başkanı seçilmiş, Azerbaycan SSC Halk Komiserleri Konseyi Başkan Yardımcısı, Mali Komiser olmuş, 2.05.1920'de Dışişleri Komiseri seçilmiştir. 1922-1929'da Transkafkasya SFSC Halk Komiserleri Konseyi Başkan Yardımcısı, Dışişleri Komiseri, Mali Komiseri olmuştur. 1931-1934'te Tacikistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci

Komiserliği kadrosu şu şekildeydi; M.D.Hüseynov-Dışişleri Komiseri (Narkom), İsmail Camalbeyov-Kâtip (Sekretar), A.Andreev-Dışişleri Komiseri Danışmanı (Sovetnik Narkomind.), Kulubeyov-Kalem Müdürü (Upravdelami), Muharremov-Finans ve Ekonomi Bürosu Müdürü (Zaveduyuşiy Finansovim Hozyaystvennom Otdelom), Rüstemov-Özel Görevler Çalışanı (Sotrudnik Osobih Poruçeniy), Hayrulla Azimov-Yönetici (Komendant), Baskakov-Haberleşme Bürosu Müdürü (Zaveduyuşiy İnformaçionnım Otdelom).⁴

Moskova Antlaşması'nın ardından Sovyet Rusya'nın, Türkiye'ye yönelik dış politikasının ana hatları artık kesinleşmişti. "Anadolu'da komünist hükümet" konusu çoktan geride bırakılmıştı. Merkez Komitesi'nin Kafkasya Bürosu'nu yöneten G.Orconikidze bütün imkânlarla Kemalistleri destekleme taraftarıydı. Aralık 1920'de G.Çiçerin'e yazdığı mektubunda, Türklere daha iyi tesir edebileceğine inandığı için, Müslüman Sovyet Azerbaycan'ın Ankara'da bir temsilciliğinin açılmasını önermişti.⁵ Lakin Bakü diplomatik temsilcisini Ankara'ya göndermek için pek istekli değildi. Azerbaycan'daki Türk diplomatik temsilcisi Memduh Şevket, M.D. Hüseynov ile yaptığı görüşmelerde bu konuyu defalarca dile getirirse de, Azerbaycan bu adımı atmak için acele etmek istemiyordu. Bu durum Ankara'da özellikle milliyetçi çevreler arasında Azerbaycan'ın bağımsız olmadığı, "eğer Azerbaycan bağımsız olsaydı temsilcisi çoktan Ankara'da olurdu" şeklinde fikirlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştu.⁶ Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin Türkiye temsilciliği sekreteri M.Mammadov, 29 Mayıs 1921'de, M.D.Hüseynov'a gönderdiği bir mektubunda "Ankara'da Azerbaycan SSC temsilciliğinin olmamasının pek çok söylentilere yol açtığını ve Müsavat üyelerinin bu konuda zararlı propaganda yapmaya başladığını" yazıyordu.⁷ Temsilciliğin açılmasındaki gecikme bu konuda Moskova'nın alacağı karardan kaynaklanıyordu.⁸ Nihayet, Azerbaycan İçişleri Komiseri Yardımcısı olan İ.Ebilov'un^{9*} adaylığı onay için RSFSC Dışişleri Komiserliği'ne gönderildi. G.Çiçerin 26 Mayıs 1921'de M.D.Hüseynov'a bir telgraf göndererek İ. Ebilov'un Azerbaycan SSC'nin Yetkili Temsilcisi (Polnomoçny Predstavitel) olarak Ankara'ya atanmasını onayladı.¹⁰

1. Türkiye'deki Azerbaycan Temsilcilikleri'nin Kurulması

21 Eylül 1921'de İ.Ebilov elçilik personeli ile "Remo" vapurunda Batum'dan yola çıktı. Eylül'ün 23'ünde Trabzon'a ulaştı.¹¹ Heyet 23 Eylül'de Giresun'da şehir yetkilileri tarafından dostça ve samimi bir şekilde karşılandı. Ayın 24'ünde öğlen "Remo" vapuru Samsun'a geldi. Burada resmî bir karşılama töreni düzenlendi.¹² İ.Ebilov 11 Ekim'de personelin bir kısmı ile Ankara'ya ulaştı. 22 Ekim'de Mustafa Kemal Paşa'yı resmî ziyaretinde Güven Mektubu'nu (İtimatname) kendisine sundu.¹³

Önceleri Afgan Büyükelçiliği'nin Ankara'nın Cebeci semtinde ikamet ettiği 7 odalı bir konak Türk Hükümeti tarafından Temsilcilik Heyeti için tahsis edildi. Aynı zamanda şehir merkezindeki "Meşrutiyet" otelinin birkaç odası da ikamet için ayrıldı.¹⁴ 18 Kasım Cuma günü, resmî törenle Azerbaycan SSC Temsilcilik binasında Azerbaycan bayrağı göndere çekildi.. Düzenlenen resmî ziyafete Mustafa Kemal, Bakanlar, İtalya, Afganistan, RSFSC temsilcileri ve Meclis'in önde gelen üyeleri de katılmıştı.¹⁵

Ağustos 1921 yılında onaylanan Temsilcilik Heyeti şu şekildeydi; İbrahim Ebilov - Yetkili Temsilci (Polnomoçny Predstavitel), Mirza Davud Resulzade - 1. Kâtip (temsilci yardımcısı) (I-y Sekretar, Zamestitel Predstavitelya), Asker Askerov – Askeri Ataşe (Voenıy Attaş), Yusuf Ahundov - Kalem Müdürü

Sekreteri, 1934-1937'de RSFSC Eğitim Komiserliğinde çalışmıştır. İ.Stalin dönemi siyasi baskı kurbanı olmuş ve 1937'de öldürülmüştür. Bkz. Diplomatıya: ensiklopedik lügət, "Diplomat" Nəşriyyatı, Bakı 2005, s. 287.

³ Həsənlı, age, s. 25.

⁴ ARDA (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi), Fond 28, Opıs 1, Delo 692, Spisok sotrudnikov, s. 3.

⁵ Həsənlı, age, s. 394-395.

⁶ Həsənlı, age, s. 385.

⁷ Musa Qasimov, Azərbaycan-Türkiyə Diplomatik-Siyasi Münasibətləri Aprel 1920-ci il – dekabr 1922-ci il), Mütərcim nəşriyyatı, Bakı 1998, s. 76.

⁸ Mehman Ağayev, Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 309.

⁹ Ebilov İbrahim Muharrem oğlu (1882, Ordubad - 23.2.1923, Türkiye, İzmir) - 1903'ten itibaren Himmət Partisi (Mənşevik) üyesiydi. 1908'de Neriman Nerimanov'un talimatı üzerine Güney Azerbaycan'a giderek işçiler arasında devrimci çalışma yaptı. Bakü'ye döndükten sonra (1909) burada yayımlanan "Bakü Hayatı" gazetesinin editörlüğünü yaptı (1912). Çarlık hükümeti tarafından defalarca tutuklanan Ebilov, 1913'te Astrahan'a sürüldü. 1918'in sonlarında Bakü'ye geldikten sonra, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Parlamentosu'na milletvekili seçildi. 1920'de Bakü Mənşeviklerinin sözcüsü İskra gazetesinin editörlüğünü yaptı. Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulmasından (1920) sonra Azerbaycan SSC İçişleri Komiseri Yardımcısı olarak atandı. 1921'de N.Nerimanov'un tavsiyesi üzerine Azerbaycan SSC'nin Türkiye Yetkili Temsilcisi, ardından TranskafkasyaSFSC'nin Türkiye Yetkili Temsilcisi oldu. 23 Şubat 1923'de İzmir'de vefat etti, mezarı Bakü'dedir. Bkz. Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I cild, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2004, s. 346.

¹⁰ Qasimov, age, s. 76.

¹¹ ARPİİ SSA (Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Siyasi Belgeler Arşivi), Fond 609, Opıs 1, Delo 94, Narkomindelu ASSR Mirza Davudu Guseynovu, İ.Abilov, 28.09.1921, Samsun, s. 106.

¹² ARPİİ SSA, Fond 609, Opıs 1, Delo 94, Narkomindelu ASSR Mirza Davudu Guseynovu, İ.Abilov, 28.09.1921, Samsun, s. 106 (ob).

¹³ ARPİİ SSA, Fond 609, Opıs 1, Delo 94, Mirza Davudu Guseynovu, İ.Abilov,, 08.11.1921, Ankara, s. 130.

¹⁴ ARPİİ SSA, Fond 609, Opıs 1, Delo 94, Narodnomu komissaru inostrannih del SSSR tovarışu Mirza Davudu Guseynovu, İ.Abilov, 08.11.1921, Ankara, s. 128.

¹⁵ ARPİİ SSA, Fond 609, Opıs 1, Delo 94, Mirza Davudu Guseynovu, İ.Abilov, 21.11.1921, Ankara, s. 135 (ob).

AZERBAIJAN SOVIET SOCIALIST REPUBLIC'S TURKEY REPRESENTATIVES

(Upravlyayuşiy Delami), İsmail İsmayilov^{16*} - Özel Kalem Müdürü (Liçnyy Sekretar), Ağa Baba Yusufzade - Haberleşme Bürosu Müdürü (Zaveduyuşiy İnformaçionnım Otdelom), Mebud Zeynalov – Şifreci (Şifrovalşık), Nadir İbrahimov – Yönetici ve Ticaret Bürosu Müdürü (Komendant i Zaved. Torgovım Otdelom), Rahim Hüseyinov - Haberleşme Bürosu Çalışanı (Sotrudnik İnform. Otdela), Rıza Tahmasb - Haberleşme Bürosu Çalışanı (Sotrudnik İnform. Otdela), Musa Sultanov - Ticaret Bürosu Müdürü (Zaveduyuşiy Torgovım Otdelom), Yusuf Hasanov - Ticaret Bürosu Çalışanı (Sotrudnik Torgovogo Otdela), Habib Aliyev – Ticaret Bürosu Çalışanı (Sotrudnik Torgovogo Otdela), Zarifa Hüseynova (Ahmetova) – Yazıcı (Maşinistka), Musa Hasanzade - Diplomatik Kurye (Diplomatiçeskiy Kuryer), Asker Topçubaşov - Diplomatik Kurye (Diplomatiçeskiy Kuryer) ve diğer aşağı dereceli çalışanlar.¹⁷ Temsilciliğin kadrosu 50-60 kişiden ibaret olmalıdır. Ancak temsilciliğin 4 Ağustos 1921'de 28, 1922'nin sonbaharında ise 54 kişilik bir kadrosunun olduğu görülüyor.¹⁸ 1921'in sonlarında Ankara'da açılan ve ilk bakışta bağımsız hareket edeceği izlenimini veren Sovyet Azerbaycanı'nın diplomatik temsilciliği böylece işine başladı.¹⁹

Sovyet Azerbaycanı temsilcilik heyeti Ankara'ya ulaştığı sıralarda Türk Hükümeti ve Kafkasya'nın sovyetleşen cumhuriyetlerinin katılımıyla Kars'ta toplanacak olan konferans işine başlanmıştı. 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması'nın 19. maddesine göre taraflar antlaşmayı imzaladıkları tarihten itibaren 3 ay içinde konsolosluk sözleşmelerini imzalamayı üstlendiler.²⁰ 4 Eylül'de İslam Hacıbeyli konsolosluk personeli ile Kars'a gelmiş ve göreve başlamıştı.²¹ Konferans için Kars'a gelen Sovyet Azerbaycanı Delegasyonu'nun bir kısmı konsolosluk binasına yerleşmişti.²² Ekim başlarında Azerbaycan'ın Kars Konsolosu İ.Hacıbeyli, Dışişleri Komiseri M.D.Hüseynova konferansın başarıyla devam ettiğini, Fransızca bilen iyi bir yazıcı bulmaktan başka zor bir işin kalmadığını yazıyordu.²³ 9 Temmuz 1922'de Tiflis'te taraflar arasında Konsolosluk Sözleşmesi imzalandı.²⁴ Türkiye ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Cumhuriyetleri arasındaki bu 17 maddelik sözleşmeye göre taraflardan her biri diğer tarafın liman, şehir ve ticaret merkezlerine konsolos atama ve kendi topraklarında karşı tarafın konsolosluk kurmasına izin vermeyeceği noktaları belirleme hakkına sahipti. Sözleşme konsolosların imtiyazlarını, hak ve yetkilerini, özellikle resmî işlemlerden dolayı yerel mahkemeler önünde dokunulmazlıklarını belirliyordu. Ancak bu sözleşme Sovyet hükümeti tarafından onaylanmadığı için yürürlüğe girmemiştir.²⁵

4 Eylül'de İ.Hacıbeyli Kars'ta 9. Kolordu Komutanı Rüştü Paşa, Jandarma Reisi Nesimi Bey ve şehir yöneticileri tarafından resmi şekilde tren garında karşılanmıştı.²⁶ 8 Eylül'de Kazım Karabekir Paşa İ.Hacıbeyli'ni Sarıkamış'a davet etti. Doğu Cephesi Komutanlığı adına Kazım Karabekir Paşa'nın yaveri Nazmi Bey, Sovyet Azerbaycanı'nın Kars'taki temsilcisini Sarıkamış'ta karşıladı. Aynı akşam Kazım Karabekir Paşa, askeri orkestra eşliğinde Azerbaycan'ın Kars Konsolosu onuruna yüksek rütbeli askerlerin katılımıyla bir resepsiyon düzenledi.²⁷

Konsolosluğun binası yerel makamlar tarafından ücretsiz olarak sağlanmıştı. Ancak konsolos binasının onarımı için Dışişleri Komiserliği'nin para ayırmasını teklif etmişti.²⁸ Ocak 1922 tarihinde Azerbaycan SSC Kars Konsolosluğu aynı zamanda Gürcistan SSC vatandaşlarının çıkarlarını korumakla da yükümlüydü.²⁹ Ağustos 1921 tarihinde Azerbaycan SSC Kars Konsolosluğu heyeti şu şekildeydi; İslam Hacıbeyli-Konsolos (Komünist Partisi Üyesi) (Konsul), A.Abbasov-Kâtip (Sekretar), Sadıkov-Diplomatik Kurye (Diplomatiçeskiy

¹⁶ İsmailov İsmail Meşhedi Cafer oğlu (1887-1938). 1919'da Azerbaycan Devlet Üniversitesine girdi, ancak mezun olamadı. 1920'den itibaren Gürcistan Menşevik hükümetinde Azerbaycan SSC diplomatik misyonunun kâtipliğini yaptı. 1921'de N.Nerimanov ve İ.Ebilov'un önerisi üzerine, Azerbaycan SSC'nin Türkiye'deki yetkili temsilcisi özel kâtipi, Transkafkasya SFSC'nin Türkiye Tam Yetkili Temsilciliği I.Kâtipi olarak çalıştı. 1923'te Moskova Devlet Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi'ne kabul edilmiş ve 1926'da oradan mezun olmuştur. Bakü'ye döndükten sonra çeşitli parti görevlerinde bulundu. 1931-3'te Moskova'da Kızıl Profesörler Enstitüsü'nde okuduktan sonra Komünist gazetesinin genel yayın yönetmenliğine getirildi. 1937'de Azerbaycan SSC Tarım Komiseri olarak atandı, 1937'de uydurma suçlamalarla tutuklandı ve 3 Ocak 1938'de öldürüldü. Bkz. Diplomatya: ensiklopedik lügət, "Diplomat" Nəşriyyatı, Bakı 2005, s. 342.

¹⁷ ARDA, Fond 28, Opus 1, Delo 177, Sostav polnomoçnogo predstavitelstva ASSR v Ankara, 16.08. 1921, s. 169.

¹⁸ Qasimov, *age*, 1998, s. 77.

¹⁹ Həsənlı, *age*, s. 454.

²⁰ Ministerstvo İnostrannih Del SSSR, Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, tom çetvyortıy, 19 marta 1921 g. — 31 dekabrıya 1921 g. Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, Moskva 1960, s. 426.

²¹ ARPİİ SSA, Fond 609, Opus 1, Delo 81, Narkomindelı ASSR Mirza Davudu Guseynovu, Konsul ASSR v Karse İ.Gabjıbeyli, , 11.09.1921. Kars, (Sayfa Gösterilmemiştir).

²² ARDA, Fond 28, Opus 1, Delo174, V Narkomindel ASSR tov. A.Andreevu, Konsul ASSR v Karse İ.Gabjıbeyli, 14.01.1922, s. 35 (ob).

²³ Həsənlı, *age*, s. 429.

²⁴ Ministerstvo İnostrannih Del SSSR, Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, tom şestoy 20 noyabrıya 1922 g.-31 dekabrıya 1923 g. Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, Moskva 1962, s. 459.

²⁵ Ministerstvo İnostrannih Del SSSR, Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, tom şestoy 20 noyabrıya 1922 g.-31 dekabrıya 1923 g. Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, Moskva, 1962, s. 626.

²⁶ ARPİİ SSA, Fond 609, Opus 1, Delo 81, Narkomindelı ASSR Mirza Davudu Guseynovu, Konsul ASSR v Karse İ.Gabjıbeyli, 11.09.1921. Kars, (Sayfa Gösterilmemiştir).

²⁷ Həsənlı, *age*, s. 424.

²⁸ ARDA, Fond 28, Opus 1, Delo 690, Narodnomu komissaru inostrannih del tovarışu M.D.Guseynovu, Konsul ASSR v Karse, Kars, 17.12. 1921, s. 26.

²⁹ ARDA, Fond 28, Opus 1, Delo 174, V Narkomindelı ASSR tov. A.Andreevu, , Konsul ASSR v Karse İ.Gabjıbeyli, 14.01.1922, Kars, s. 36.

Kuryer), Hayrulla Azimov-Demirbaş Müdürü ve Yönetici (Zavhoz i Komendant), Gambarov-Diplomatik Kurye (Diplomatiçeskiy Kuryer), Rukovishnikova-Yazıcı (Maşinistka), S.Muhtarov-Kurye (Kuryer), İbrahimov -Yazı işleri (Deloproizvoditel).³⁰

İ.Ebilov Kars'taki konsolosluğun güçlendirilmesi ile beraber, Trabzon ve Samsun'da da Azerbaycan konsolosluklarının açılmasını, M.D.Hüseynov'a önermişti. Bu şehirlerde açılacak konsolosluklar Doğu Anadolu'da faaliyet gösteren Azerbaycanlı siyasi muhacirleri kontrol altında tutmaya imkan sağlayacaktı.³¹ Dışişleri Komiserliği İ.Ebilov'la irtibatı kolaylaştırmak ve bölge hakkında bilgi toplamak (casusluk faaliyeti) için Trabzon veya Samsun'da az sayıda kadro ile yeni bir konsolosluğun kurulmasına sıcak bakıyordu. Konsolos, Kâtip ve daktilocu olmak üzere maksimum üç kişilik kadrolu konsolosluğun kurulması için ilk önce Kafkasya Bürosu'nun onayını almak gerekiyordu. Trabzon'da konsolosluk görevine Ankara'daki Azerbaycan SSC Yetkili Temsilciliği'nin 1.Kâtibi Mirza Davud Resulzade aday gösterildi.³² Ancak bu konsoloslukların kurulması kağıt üzerinde kalmıştır. Çünkü kadrosu tam oluşturulmadan temsilcilikler Moskova tarafında kapatılmıştır.³³ Aynı şekilde Samsun'da temsilcilik görevine Kars Konsolosluğu Kâtibi A.Abbasov öneriliyordu.³⁴ Adı geçen şehirler siyasi olduğu kadar ekonomik öneme de sahipti. Buradaki limanlardan yurtdışına yüksek miktarda buğday, tütün ve büyükbaş hayvan ihraç ediliyordu. Bu malları ve ürünleri petrol karşılığı mübadele ile Azerbaycan SSC'ye ithal etmek büyük fayda sağlayacaktı.³⁵ İ.Hacıbeyli Kars'ta Azerbaycan ile ticari ilişkiler kurmak isteyen hükümet yetkilileri ve özel girişimcilerin olduğunu ve onları en çok petrol ve petrol ürününün ilgilendirdiğini bildiriyordu. Çünkü Doğu Anadolu'nun demir yolları olan bölgelerinde nakliye petrol eksikliği sebebiyle kötü durumdaydı.³⁶

2. Azerbaycan Temsilcilikleri'nin Faaliyeti ve Çalışma Yöntemleri

Mali sorunlar, kadronun tecrübesizliği ve eksikliği temsilciliğin faaliyetlerinde karşılaştığı en büyük sorunlar olmuştur.³⁷ Bunlara rağmen temsilciliğin bütün dikkati Haberleşme Bürosu'nun faaliyetine yönelmişti. Ankara'daki temsilciliğin Haberleşme Bürosu'nun görevi, Türkiye'nin siyasi, ekonomik, sosyal durumu ve dış politikası hakkında Dışişleri Komiserliği'ni tam ve kapsamlı bir şekilde bilgilendirmektir. Bunun için Meclis'teki ve onun dışındaki mevcut siyasi gruplar, onların programları, aralarındaki güç dengesi ve bu grupların önderlerinin (özellikle Enver Paşa taraftarı) kısa biyografisi inceleniyordu. Bakanların biyografisi, siyasi geçmişleri, Sovyet cumhuriyetlerine ve Batılı devletlere yönelik tutumları hakkında bilgi toplanıyordu. Ayrıca atanan büyükelçilerin kimliği, geçmişi ve görüşleri de dikkat merkezinde tutuluyordu. Meclis'in önemli bütün karar ve kanun tasarıları hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmak için orada daimi bir görevli bulundurma gereği üzerinde duruluyordu.³⁸ Faaliyetinin ilk aylarında Haberleşme Bürosu'nun çalışmaları İstanbul ve Avrupa basınından yapılan çevirilerle sınırlıydı.³⁹ Türkiye'de yayımlanan bütün gazetelerin ve genel olarak basının siyasi yönü hakkında genel bir değerlendirme yapılıyor, Türkiye'nin Batılı devletler ve diğer ülkeler ile ilişkileri, Doğu meselesi ve iç politika ile ilgili bütün yazı ve makaleler tercüme ediliyordu. Temsilciliğin 1.Kâtibi yönetiminde bütün bilgilerin toplanması ve tercümesi bittikten sonra taslak halinde Yetkili Temsilci'ye sunuluyor, onun onayından sonra gündelik haber bültenlerinde basılıyordu.⁴⁰ Haberleşme Bürosu'nun haber bültenleri için abone olduğu gazete ve dergiler şunlardır: İstanbul-*Le Bosphore*, *The Orient News*, *Vakit*, *Tevhîd-i Efkâr*, *Akşam*, *Peyâm-ı Sabah*, *Yarın*, *İleri*, *İkdam*, Fransa-*Temps*, *La Cause Commune* ("Obşee delo" Rusça yayımlanan Rus muhacir gazetesi), *Revue du Monde Musulman*, *Journal Des Mensheviks Georgiens* (Rusça), İngiltere-*Times*, *Illustrated London News*, Almanya- *Rul* ("Rul" Rusça yayımlanan Rus muhacir gazetesi).⁴¹ Ancak Dışişleri Komiserliği Haberleşme Bürosu, tercümelere daha az zaman ayrılmasını, onun yerine meclisteki siyasi grupları, onların önderlerini, bakanlıkların faaliyetlerini, ticaretin, tarımın, sanayinin vb. durumunu araştırılmasını öneriyordu.⁴² Ayrıca gündelik haber bültenleri için kullanılan gazeteler Haberleşme Bürosu ile aynı anda Dışişleri Komiserliği'ne de gönderildiği için anlamını yitiriyor ve zaman kaybı yaşıyordu. Bu sebeple Haberleşme

³⁰ ARDA, Fond 28, Opus 1, Delo 177, Sostav polnomoçnogo predstavitelstva ASSR v Ankare, 16.08. 1921, s. 169 (ob).

³¹ Həsənlı, *age*, s. 447.

³² ARDA, Fond 28, Opus 1, Delo 174, Sovetnik Narkomindela ASSR A.Andreev, Polnomoçnomu predstavitelu ASSR v Turçii, yanvar 1922, (Sayfa Gösterilmemiş).

³³ Ağayev, *age*, s. 329.

³⁴ ARPİİ SSA, Fond 609, Opus 1, Delo 94, Narkomindelu ASSR, İ.Abilov, 16.11.1921, s. 133(ob).

³⁵ ARPİİ SSA, Fond 609, Opus 1, Delo 94, Mirza Davudu Guseynovu, İ.Abilov, 08.11.1921, Ankara, s. 130(ob).

³⁶ ARPİİ SSA, Fond 609, Opus 1, Delo 81, Narkomindelu ASSR Mirza Davudu Guseynovu, Konsul ASSR v Karse İ.Gadjibeyli, 09.11.1921, Kars, s. 18-18(ob).

³⁷ Ağayev, *age*, s. 313.

³⁸ ARDA, Fond 28, Opus 1, Delo 230, İnstrukçiya informaçionnomu otdelu polnomoçnogo predstavitelstva ASSR v Turçii, s. 172.

³⁹ ARPİİ SSA, Fond 609, Opus 1, Delo 94, Narkomindelu ASSR, İ.Abilov, 01.03, 1922, Ankara, s. 179.

⁴⁰ ARDA, Fond 28, Opus 1, Delo 230, İnstrukçiya informaçionnomu otdelu polnomoçnogo predstavitelstva ASSR v Turçii, s. 172 (ob).

⁴¹ ARPİİ SSA, Fond 609, Opus 1, Delo 94, Spisok inostrannih gazet i jurnalov vıpisannih dlya nujd informaçionnogo otdela polnomoçnogo predstavitelstva ASSR v Turçii, s. 127.

⁴² Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri 1920-1922 Sənədlər və materiallar, Azərbaycanın xarici işlər üzrə xalq komissarı M.D.Hüseynovun Azərbayca'nın Türkiyə'dəki diplomatik nümayəndəsi İbrahim Əbilova məktubu 2 yanvar 1922, AzAtaM, Bakı 2002, s. 196.

Bürosu gündelik haber bültenlerinin yayımını durdurmuş ve haftalık bültenlerin yayımına başlamıştı.⁴³ Temsilciliğin haftalık hazırladığı haber bültenlerinde meclis, parti çevreleri, eğitim, basın, yönetim, yargı, şeriat, tarım, iletişim yolları, ticaret, sanayi, işçi meseleleri, maliye ve askerî meseler hakkında kapsamlı bilgi toplanıyordu. Temsilciliğin bütün kadrosu bilgilerin toplanması, işlenmesi ve haber bültenlerinin hazırlanmasına katılıyordu.⁴⁴

Temsilciliğin karşısında duran diğer en önemli hedef başta Samsun, Trabzon ve Kars olmak üzere, Türkiye'deki Sovyet karşıtı muhacir örgütlerinin belirlenmesi ve tasfiye edilmesi idi.⁴⁵ İ.Ebilov daha Ankara'ya hareket ederken, Trabzon'da olan Nesrulla Aşurbeyov, eski Karabağ Genel Valisi Hüsrev Sultanov, Giresun'da Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin eski karşı istihbarat başkanı Nağı Şeyhzamanov, eski Birinci Azerbaycan Süvari Alayı Komutanı Albay Hüsrev Kaçar gibi Azerbaycanlı siyasi muhacirler hakkında Dışişleri Komiserliği'ne rapor göndermişti.⁴⁶ Trabzon'da H.Sultanov önderliğinde Sovyet Hükümeti'ne karşı faaliyet gösteren siyasi muhacirler, Azerbaycan ve Dağıstan'dan gelen muhacirlere yardım etmek için Hayriyye Cemiyeti kurmuştu.⁴⁷ Anadolu'nun başka yerlerinde de açılması beklenen hayriye kurumları, Sovyet Hükümeti'nin gözünde kendine karşı olan dağıntık siyasi muhacirleri birleştiren ciddi bir tehditti.⁴⁸ Samsun'da olan muhacir örgütlerinin Azerbaycan'la ve Trabzon'da bulunan H.Sultanov'la temasları vardı. Samsun'da temsilciliğin Haberleşme Bürosu müdürü olan Ağa Baba Yusufzade İ.Ebilov'un talimatıyla buradaki muhacirlerin bazıları ile konuşma yapmış ve onların fikirlerini öğrenmeye çalışmıştı.⁴⁹ İ.Ebilov siyasi faaliyeti olmayan ve Azerbaycana geri dönmek isteyen bazı muhacirlere yardımlar edildiğini yazıyordu. Özellikle Samsun'da olan muhacirlerin çok zor durumda olduğunun altını çiziyordu.⁵⁰ Kars'ta bulunan siyasi muhacirler "*Öncüler*" (Vojaki) adında bir kurumda örgütlenmişti. Başlıca üyeleri Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti eski ordu subayları ve Sovyetlerden kaçan Müsavat taraftarlarıydı. Kars'taki konsolos İ.Hacıbeyli bu kurumun Doğu Cephesi karargâhının 8.şubesi (siyasi şube) ile temas halinde olduğunu rapor ediyordu. Kafkasya'yı iyi bildikleri için teşkilat üyelerinin istihbarat faaliyetinde görev aldığı, ayrıca Türkiye ile Sovyet Rusya arasında askerî çatışma çıkması durumunda orduya öncülük etmesi bekleniyordu.⁵¹

Moskova, Türk Hükümeti tarafından Kafkasyalı siyasi muhacirlere istihbarat amacıyla cüzi bir miktarda teknik ve mali yardım sağlandığını biliyordu. Ancak Türkiye ile bu konuda mümkün olduğunca bir anlaşmazlığın ortaya çıkmamasına çalışıyordu.⁵² Lakin Moskova Antlaşması'ndan sonra, Müsavat üyelerinin dikkatle izlenmesi ve sıkıştırılması hakkında talimatlar, Ankara'daki Sovyet Rusya temsilcisi Sergey Natsarenus'a da verilmişti. Haziran 1921'de G.Çiçerin ona Türk Hükümeti tarafından Müsavat üyelerine yapılan bütün yardımları engellemesi hususunda talimat vermişti. Çünkü böyle bir yardım Moskova Antlaşması'nın ihlali demektir.⁵³

İ.Ebilov'un isteği üzerine Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey tarafından Azerbaycan muhacir teşkilatlarının tasfiye edilmesi ve önderlerinin yurtdışına çıkarılması emri verilmişti. Karardan sonra muhacirler Trabzon'u ve huduta yakın diğer yerleri terk etmek zorunda kalmıştı. Bu konuda Mustafa Kemal ile de görüşen İ.Ebilov, bunu takiben Rusça bilen subayların Doğu Cephesi'nden Batı Cephesi'ne nakledilmesi hakkında bir emir aldığı haber veriyordu.⁵⁴ Aynı zamanda, sınır dışı edilmesinde ısrar ettiği aktif Sovyet karşıtı muhacirlerin bir listesini Türk yetkililere sunmuştu.⁵⁵ Eski İçişleri Komiser yardımcısı olan İ.Ebilov, Türkiye'deki siyasi muhacirleri ve kuruluşları sıkı denetim altında tutma taraftarıydı. Bakü'deki Türk diplomatik misyonunun antikomünist örgütlerle gizli bağlantıları olduğunu bildiren, gözetim altında tutulması gerektiğini bile önermişti.⁵⁶ RSFSC Ankara Temsilciliği Kâtibi V.Mihaylov, Mustafa Kemal'in İ.Ebilov'u "*iyi komünist, lakin*

⁴³ ARPİİ SSA, Fond 609, Opis 1, Delo 94, Narkomindel ASSR, İ.Ebilov, 01.03, 1922, Ankara, s. 179.

⁴⁴ Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri 1920-1922 Sənədlər və materiallar, Azərbaycan'ın Türkiyə'dəki diplomatik nümayəndəliyinin Azərbaycan'ın xarici işlər üzrə xalq komissarlığına məktubu 1 Mart 1922, AzAtaM, Bakı 2002, s. 239.

⁴⁵ Yusif Bağirov, İz İstorii Sovetsko-Tureçkih Otnoşeniy v 1920—1922 gg. (po materialam Azerbaydjanskoy SSR), İzdatelstvo Akademii Nauk Azerbaydjanskoy SSR, Baku 1965, s. 84.

⁴⁶ ARPİİ SSA, Fond 609, Opis 1, Delo 94, Narkomindel ASSR Mirza Davudu Guseynovu, İ.Ebilov, 28.09.1921, Samsun, s. 106 (ob).

⁴⁷ ARPİİ SSA, Fond 609, Opis 1, Delo 94, Narkomindel ASSR, İ.Ebilov, 16.11.1921, Ankara, s. 133

⁴⁸ ARDA, Fond 28, Opis 1, Delo 174, Konsul ASSR v Karse İ.Gadjibeyli, Narodnomu komissaru inostrannih del ASSR tov. M.D.Guseynovu, 31.01.1922, s. 29 (ob).

⁴⁹ Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri 1920-1922 Sənədlər və materiallar, Azərbaycan'ın Türkiyə'dəki diplomatik nümayəndəsi İbrahim Əbilovun Türkiyənin xarici işlər naziri Yusuf Kamal ilə görüşü və Türkiyədə olan azərbaycanlı siyasi mühacirlərin fəaliyyəti haqqında Azərbaycan xarici işlər üzrə xalq komissarı M.D.Hüseynova məktubu, 16.X.(19)21 r, AzAtaM, Bakı, 2002, s. 166.

⁵⁰ ARPİİ SSA, Fond 609, Opis 1, Delo 94, Narkomindel ASSR Mirza Davudu Guseynovu, İ.Ebilov, 28.09.1921, Samsun, s. 107

⁵¹ Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri 1920-1922 Sənədlər və materiallar, Azərbaycanın Qarsdakı konsulunun Azərbaycanın xarici işlər üzrə xalq komissarlığına məktubu 10.02.(19)22 g, AzAtaM, Bakı, 2002, s. 234.

⁵² RGASPI (Rossiyskiy Gosudarstvenniy arxiv sotsialno-politicheskoy istorii (Rusya Sosyo-Politik Tarih Devlet Arşivi), Fond 85, Opis s/Turçiya, Delo 55, Tezisi/k dokladu Çiçerina/ na imya G.K.Ordjonikidze ob otnoşeniyah mejdu SSSR i Turçiya, s. 1,2.

⁵³ Həsənli, *age*, s. 595.

⁵⁴ ARPİİ SSA, Fond 609, Opis 1, Delo 94, Narkomindel ASSR, İ.Ebilov, 01.03, 1922, Ankara, s. 178.

⁵⁵ Bağirov, *age*, s. 87.

⁵⁶ Həsənli, *age*, s. 448.

zayıf diplomat” olarak gördüğünü G.Orconikidze’ye bildirmişti”.⁵⁷

Temsilcilik Anadolu ile beraber, İstanbul’da olan siyasi muhacirler hakkında da bilgi topluyor ve onların faaliyetlerini dikkatle izliyordu. İstanbul’da faaliyet gösteren siyasi muhacirler Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin eski Türkiye (Osmanlı Devleti) Büyükelçisi Halil Bey Hasmemmedov önderliğinde örgütlenmişti.⁵⁸ Muhacirlerin siyasi yönden teşkilatlanması M.E.Resultzade’nin Türkiye’ye muhaceret etmesinden sonra daha da canlanmıştı. M.E.Resultzade 1922’nin sonlarında Müsavatçı siyasi muhacirlerle birlikte İstanbul’da Müsavat Partisi’nin Yabancı Ülkeler Bürosu’nu kurmuştu. Büro kurulduğu günden itibaren Azerbaycan’da gizli faaliyet gösteren Müsavat Partisi ile temas halindeydi.⁵⁹ Büro 1923 yılından “Yeni Kafkasiya” dergisini yayınlamaya başlamıştır.⁶⁰ Y.Suriç 1923 yılında Dışişleri Komiserliği’ne gönderdiği raporda İstanbul’da Müsavatçı siyasi muhacirlerin iyi teşkilatlandığını yazıyordu. Türkiye ile Sovyet Rusya arasında ilişkilerin kötüleşmesi durumunda mühalif muhacirlerin etkili olabileceğine dikkat çekiyordu.⁶¹

Muhacir meselesi ile Kars Konsolosluğu da ciddi şekilde ilgileniyordu. İ.Ebilov Kars konsolosu İ.Hacıbeyli’ye bu konuda verdiği talimatlarda, öncelikle Kars’ta yaşayan Azerbaycan vatandaşlarını kayıt altına almayı talep ediyordu. Konsolos Kars’taki siyasi muhacirlerin adlarını, soyadlarını, doğum yerlerini ve faaliyetlerini rapor halinde Dışişleri Komiserliği’ne ve Ankara’daki temsilcilığe göndermekle yükümlüydü. Aynı zamanda, eğer şartlar uygun olursa siyasi muhacirlerin Kars’tan Azerbaycan’a geri gönderilmesini yerli hükümet temsilcilerinden talep etmeliydi.⁶² Türk Hükümeti tarafından seferber edilen ve gönüllü şekilde askeri veya sivil görevde olan Azerbaycan vatandaşları hakkında da bilgi topluyordu.⁶³ Kars Konsolosluğu Türkiye’den Azerbaycan’a ve Azerbaycan’dan Türkiye’ye gidip gelenleri sıkı gözetim altında tutma talimatını da almıştı.⁶⁴ Kars’taki Azerbaycan Konsolosluğu’na verilen diğer önemli görevler ise; sınır bölgelerindeki ordu birliklerinin yerinin tespiti, Kazım Karabekir Paşa ve çevresindeki subayların planlarının ne olduğu ve Doğu Anadolu’daki Sovyet karşıtı örgütler ile bölgenin ekonomik durumu hakkında bilgi toplayarak Azerbaycan Dışişleri Komiserliği’ne rapor etmektir.⁶⁵ Ticari antlaşmalar “*Vneştorg*”un (Ministerstvo vneşney torgovli SSSR) ilgi alanı olsa da, konsolos bölgenin ekonomik durumu ve şartları hakkında bilgi toplamakla yükümlüydü.⁶⁶ Konsolosluk düzenli olarak her hafta Kars’ta yaşanan önemli olayları kapsayan raporu Dışişleri Komiserliği’ne gönderiyordu. Hükümet temsilcileriyle yapılan görüşmelerin içeriği ve gazetelerden yapılan alıntılar da bu raporlarda yer alıyordu. A.Andreev, İ.Hacıbeyli’ye gönderdiği talimatlarda şöyle yazıyordu: “*Ordu subayları ile yaptığımız özel konuşmalarda Müslüman olmanızdan yararlanarak onların düşüncelerini, planlarını öğrenmeye çalışın*”.⁶⁷ Kars’ta konferansın devam ettiği günlerde İ.Hacıbeyli, M.D.Hüseynov’a gönderdiği mektubunda Azerbaycan’daki Bolşeviklerin Türklerin samimi dostları olduklarına onları temin ettiğini ve kendisine tam güven duyduklarını yazıyordu.⁶⁸

Bununla beraber İ.Hacıbeyli Kars’ta devamlı ve doğru bilgiler toplamanın çok zor olmasından şikayet ediyordu. Ve herhangi bir şekilde kendilerini ele vermemeye çok dikkat ettiklerini belirtiyordu.⁶⁹ Kazım Karabekir Paşa’nın talimatıyla Konsolosluk sıkı denetim altında tutuluyordu.⁷⁰ İ.Ebilov Kars’ta bilgi toplamak için Bakü’den bir görevli istemesini İ.Hacıbeyli’ye tavsiye etmişti. Ancak İ.Hacıbeyli Kars’ı ve etrafını iyi tanımanın çok zaman alacağını ve Bakü’den gelecek bir görevlinin burada çalışmakta zorluklarla karşılaşacağını dikkate alarak bunun için yöre sakinlerinden inanılır kişileri işe almanın doğru olacağını düşünüyordu.⁷¹

Dışişleri Komiserliği özellikle Doğu Anadolu’da cereyan eden olayları Kars’taki konsolosluğun vasıtasıyla öğreniyordu. Bu sebeple Ankara’daki Yetkili Temsilciliğin Haberleşme Bürosu’na benzer şekilde Kars’taki konsolosluk da Osmanlı Türkçesi ile yayımlanan gazetelerdeki haberlerin toplanmasına ve işlenmesine önem veriyordu. Kars’ta gazete yayımlanmasa da diğer şehirlerde yayımlanan 9-10 gazeteye göz atılıyordu.⁷²

⁵⁷ Həsənli, *age*, s. 454.

⁵⁸ ARPİİ SSA, Fond 609, Opus 1, Delo 94, Narkomindelü ASSR, İ.Abilov, 01.03, 1922, Ankara, s. 178.

⁵⁹ Xələddin İbrahimli, *Azərbaycan Mühacirəti Tarixi*, ADPU Nəşriyyatı, Bakı 2012, s. 95.

⁶⁰ Həsənli, *age*, s. 594.

⁶¹ RGASPI, Fond 85, Opus s/Türçiya, Delo 103, V Narkomindel, İnformaçionny Doklad Polpreda Y.Suriça, Ankara, 24.08.1923, s. 25.

⁶² ARDA, Fond 28, Opus 1, Delo 174, Konsul ASSR v Karse İ.Gadjibeyli, Narodnomu komissaru inostrannih del ASSR tov. M.D.Guseynovu, 31.01.1922, s. 27.

⁶³ ARDA, Fond 28, Opus 1, Delo 174, Konsul ASSR v Karse İ.Gadjibeyli, Narodnomu komissaru inostrannih del ASSR tov. M.D.Guseynovu, 31.01.1922, s. 30.

⁶⁴ ARPİİ SSA, Fond 609, Opus 1, Delo 81, Konsulu ASSR v Karse İ.Gadjibeyli, A.Andreev, 29.12.1921, s. 25 (ob).

⁶⁵ Qasimov, *age*, s. 81-82.

⁶⁶ ARPİİ SSA, Fond 609, Opus 1, Delo 81, Konsulu ASSR v Karse İ.Gadjibeyli, A.Andreev, 29.12.1921, s. 25, 25 (ob).

⁶⁷ ARPİİ SSA, Fond 609, Opus 1, Delo 81, Konsulu ASSR v Karse İ.Gadjibeyli, A.Andreev, 29.12.1921, s. 25.

⁶⁸ Həsənli, *age*, s. 429.

⁶⁹ ARDA, Fond 28, Opus 1, Delo 174, Konsul ASSR v Karse İ.Gadjibeyli, Narodnomu komissaru inostrannih del ASSR tov. M.D.Guseynovu, 31.01.1922, s. 31

⁷⁰ Ağayev, *age*, s. 323.

⁷¹ ARDA, Fond 28, Opus 1, Delo 174, Konsul ASSR v Karse İ.Gadjibeyli, Narodnomu komissaru inostrannih del ASSR tov. M.D.Guseynovu, Kars, 17.12.1921, s. 27(ob).

⁷² ARDA, Fond 28, Opus 1, Delo 692, Otçet Generalnogo Konsula ASSR v Karse İ.Gadjibeyli, 10.08.1921, s. 77-77(ob).

3. Azerbaycan Temsilcilikleri'nin Kapatılması ve Kapatılma Nedenleri

Ankara'daki Yetkili Temsilcilik 1921'in Aralık ayında faaliyete başladığı günlerde, İ.Ebilov Komünist Partisi sıralarından çıkarıldığı haberini almıştı. N.Nerimanov'a yakın Müslüman komünistlere karşı başlatılan parti içi mücadele İ.Ebilov vb. isimlerin partiden uzaklaştırılmasına sebep olmuştu.⁷³ İ.Ebilovun partiden çıkarılmasına sebep olarak 1903-1920 yılları arasında Menşevik teşkilatları sıralarında çalışması gösterilmişti.⁷⁴ V.Mihaylov, G.Orconikidze'ye gönderdiği mektubunda partiden çıkarılma haberinin İ.Ebilovu çok kötü etkilediğini yazıyordu. Bu mesele N.Narimanov'un, 16 Aralık'ta Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne başvurusundan sonra çözüme kavuştu. Ancak bundan sonra, İ.Ebilov 22 Aralık 1921'de Komünist Parti'sine yeniden kabul edildi.⁷⁵

İ.Ebilov için diğer beklenmedik haber, 8 Aralık 1921'de G.Çiçerin'in önerisi ile Politbüro'nun kabul ettiği karardı. Bu karara göre, yurtdışındaki Sovyet Cumhuriyetleri Yetkili Temsilcileri RSFSC'nin Yetkili Temsilcisine bağlı olmalıydı. Eğer kararların kabulünde temsilciler arasında fikir ayrılığı olursa, RSFSC temsilcisinin kararına uyulması gerekiyordu.⁷⁶ RSFSC Dışişleri Komiserliği'nin direktifleri RSFSC Yetkili Temsilcisi'ne gönderiliyordu. RSFSC Yetkili Temsilcisi bu direktifleri rehber olarak diğer Sovyet cumhuriyetleri temsilcilerine taimatlar veriyordu. Talimatların tartışmasız uygulanması gerekiyordu. Ancak talimatların uygulaması ile ilgili bir anlaşmazlık olması durumunda, uygulama askıya alınmadan Yetkili Temsilci RSFSC Dışişleri Komiserliği'ne ve ilgili cumhuriyetin Dışişleri Komiserliği'ne başvurabilirdi.⁷⁷ İ.Ebilov bu kararın tamamen gereksiz olduğu fikrindeydi. Çünkü Sovyet temsilcilikleri zaten kendi aralarında uzlaşarak faaliyet gösteriyordu.⁷⁸ İ.Ebilov Azerbaycan yetkili temsilcisinin RSFSC yetkili temsilcisine bağlı olduğu hakkında yayılan haberlerin, Ankara'da Azerbaycan'ın bağımsızlığının ortadan kaldırılması ve temsilcisinin geri çağrılacağı fikrinin oluşmasına sebep olduğunu yazıyordu. İstanbul'da yayımlanan "Çağadamart" ve "Peyâm-ı Sabah" gibi gazeteler Azerbaycan'ın özgürlüğünü kaybettiğini yazmaya başlamıştı.⁷⁹ Moskova'nın adım adım uyguladığı merkezileşme politikası neticesinde, Ankara'daki Azerbaycan temsilciliğinin faaliyeti gittikçe zayıflıyordu.⁸⁰ 1922 yılının Mayıs ayının ortalarında, Azerbaycan SSC Dışişleri Komiserliği faaliyetlerini durdurdu.⁸¹ 13 Haziran 1922'de, Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin hariciyesini birleştirmek hakkında Transkafkasya Birliği (12 Mart'ta kuruldu) Konseyi tarafından bir karar kabul edildi. Karara göre, Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin hariciyesinin genel yönetimi Transkafkasya SFSC Konseyi tarafından yürütülecekti. Güney Kafkasya Sovyet cumhuriyetlerinin Dışişleri Komiserlikleri kaldırıldı ve görevleri Transkafkasya SFSC Konseyi bünyesinde kurulan Hariciye departmanına devredildi.⁸² Transkafkasya Birliği'nin kurulacağı hakkında haberler artık 1922 yılının Şubat ayında İstanbul gazetelerinde yayımlanmaya başlamıştı. İ.Ebilov bu haberlerin Transkafkasya Birliği hakkında yanlış fikirler oluşturduğunu belirtiyordu. Aslında hızla ortaya çıkan bu olaylar hakkında İ.Ebilov'un kendisi de tam bilgi sahibi değildi.⁸³

Transkafkasya SFSC kurulmasının sonucu olarak, 5 Ağustos 1922'de Ermenistan ve Gürcistan'ın Ankara'da yetkili temsilciliklerini kapatmaları kararı alındı. 1922 yılının Eylül ayının 25'inde İ.Ebilov'a verilen itimatnamede Azerbaycan'la beraber, Gürcistan ve Ermenistan'ı da Türkiye'de temsil etme yetkisi verildi. Azerbaycan'ın Ankara'daki temsilciliğinde Gürcistan ve Ermenistan için danışman kadrosu oluşturuldu.⁸⁴ 10 Kasım 1922'de Gürcistan Dışişleri Komiseri Eliava ve Ermenistan Dışişleri Komiseri Myasnikov, kendi hükümetlerini Türkiye'de temsil etmesi için İ.Ebilov'a itimatname verdiler.⁸⁵ Aynı gün alınana kararlar Ankara'dan başka, Güney Kafkasya Cumhuriyetleri'nin Kars, Tahran, Tebriz ve Buhara'daki temsilcilikleri Sovyet Rusya'nın o şehirlerdeki temsilcilikleriyle birleştirildi.⁸⁶

İ.Ebilov'un geri çağrılacağı söylentileri 1922 yılının Mayıs ayında İstanbul basınında haber olmuştu. İ.Ebilov'un Rusya'ya karşı gizlice Türkiye-Azerbaycan ittifakı kurmak istediği için geri çağırıldığı iddia ediliyordu.⁸⁷ İ.Ebilov "Çağadamart" ve "Peyâm-ı Sabah" gazetelerinin bu tür yazılarının üç ülkenin yakın dostluğunu zedelemek niyeti ile yazıldığını bildirmiştir. Kendisinin geri çağrılacağı ve Sovyet Rusyaya karşı

⁷³ Həsənli, *age*, s. 465.

⁷⁴ Qasimov, *age*, s. 89.

⁷⁵ Həsənli, *age*, s. 466.

⁷⁶ Həsənli, *age*, s. 467.

⁷⁷ RGASPI, Fond 5, Opis 1, Ed.Hr. 2158, O vzaïmootnoşeniya Polnomoçnih predstavitelstv sovetskikh respublik v Turçii, V.Mihaylov, Ankara, 4 yanvarya 1922 g, s. 24.

⁷⁸ ARPİİ SSA, Fond 609, Opis 1, Delo 94, Narkomindelü ASSR, İ.Abilov, 03.02.1922, s. 170.

⁷⁹ ARDA, Fond 28, Opis 1, Дело 175, Zamnarkomindelü ASSR A.Andreevu, İ.Abilov, 16.06. 1922, Ankara, s. 3, 4.

⁸⁰ Qasimov, *age*, s. 88.

⁸¹ Həsənli, *age*, s. 26.

⁸² Həsənli, *age*, s. 543.

⁸³ ARPİİ SSA, Fond 609, Opis 1, Delo 94, Narkomindelü ASSR, İ.Abilov, 03.02.1922, s. 169.

⁸⁴ Həsənli, *age*, s. 545.

⁸⁵ Qasimov, *age*, s. 87.

⁸⁶ Həsənli, *age*, s. 549.

⁸⁷ Həsənli, *age*, s. 545.

gizli Türkiye-Azerbaycan anlaşması haberlerinin tamamen hayal ürünü olduğunu bildirerek resmî bir şekilde yalanlamıştı.⁸⁸

Eylül 1922’de, Ankara’da, Aralov’un yazlığında Büyükelçilik çalışanları ile Türkiye Komünist Partisi konferansı için Ankara’ya gelen Komintern temsilcisi Sergey Zorin (Gombarg) arasında bir görüşme yapılmıştı. Toplantıda S.Zorin Sovyet Rusya’nın Türkiye politikasının köklü bir değişime ihtiyacı olduğunu kısa bir raporla sundu. Ayrıca raporda Türkiye’nin emekçi kitlelerini desteklemek, işçi ve köylülerine tam anlamıyla yönelmek ve bunun için de burjuva sınıftan tamamen uzaklaşmak ve iktidara emekçi sınıfın gelmesi için çalışmak gerektiği belirtilmişti.⁸⁹ Görüşmede konuşan İ.Ebilov buna itiraz ederek “Sovyetleşme” hakkında konuşmanın çok erken olduğunu belirtmişti.⁹⁰ Bundan kısa zaman sonra S.Zorin Tiflis’e İ.Ebilov hakkında bir şikayet mektubu (donos) gönderdi. İ.Ebilov acil Tiflis’e çağırıldı ve çağırılma nedenleri hakkında kendisine bilgi verilmedi. 10 Eylül 1922’de Temsilciliğin Kâtibi İ.İsmailov ve şöförü Kara ile birlikte Ankara’dan yola çıktı.⁹¹ İ.Ebilov Tiflis’e yola düştükten sonra Ankara’daki Azerbaycan Temsilciliği Askerî Ataşesi olan Asker Askerov Almanya’ya kaçtı. Bu olay, rakiplerinin İ.Ebilov’a karşı daha geniş bir kampanya başlatmasına neden oldu. RSFSC İçişleri Komiserliği tarafından yürütülen soruşturma sonucunda A.Askerov’un, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti eski ordu subayı olduğu ve Türk istihbarat ile bağlantıları olduğu iddia ediliyordu.⁹² A.Askerov 1922 yılının Mayıs ayında İ.Ebilov tarafından görevinden uzaklaştırılmıştı. Askerî Ataşe olarak A.Askerov’un cephede bir aya yakın zaman geçirmesi ve Türk karargâhı ile temasları İ.Ebilov’da onun güvenilirliği hakkında şüphelerin oluşmasına sebep olmuştu. İ.Ebilov A.Askerov’un gözetim altında Batum’a gönderilmesi hakkında talimat vermiş, ancak A.Askerov bir şekilde Batum’a gitmeyip Samsun’da kalmayı başarmıştı.⁹³ A.Andreev’e 16 Haziran 1922 tarihli mektupta İ.Ebilov, kendisinin verdiği talimatla A.Askerov’un evinde gece arama yapıldığını yazmıştı.⁹⁴

İ.Ebilov hakkında başka bir şikayet mektubu, RSFSC’nin Ankara Yetkili Temsilciliği’nde Devlet Siyasi İdaresi (OGPU) görevlisi olduğu iddia edilen K.K.Zvonaryev tarafından gönderilmişti.⁹⁵ Devlet Siyasi İdaresi Doğu Bürosu Müdürü Vasyukov, İ.Ebilov hakkında hazırladığı raporda onun eski askerî ataşeyi desteklediğini belirtmişti. 5 Ekim’de Devlet Siyasi İdaresi’nden (OGPU) Dışişleri Komiser Yardımcısı L.Karahan’a gönderilen mektupta, Kafkasya’da olan İ.Ebilov’un Sovyet sınırları dışına bırakılmaması gerektiği yazılmıştı.⁹⁶ Lakin 14 Kasım 1922’de Moskova’dan İ.Stalin’in gönderdiği telgrafta İ.Ebilov’un Ankara’ya gitmesine izin verildiği Tiflis’e bildirilmişti.⁹⁷

Kars’taki konsolos İ.Hacıbeyli hakkında benzer bir özel rapor , Ekim 1922’de Semyon Pankratov tarafından hazırlanmıştı. Raporda İ.Hacıbeyli’nin kardeşi Arif Hacıbeyli’nin Erivan’daki Türk temsilciliğinde kâtip görevinde çalıştığı ve onların iletişim halinde oldukları belirtilmişti. İ.Hacıbeyli’nin Türkiye’deki Azerbaycanlı siyasi mühacirlerle iyi ilişkileri olduğu iddia ediliyordu. Bundan kısa zaman sonra, 1922 yılının Kasım ayında Kars’taki konsolosluk kapatılmıştı.⁹⁸

1922 yılının Ocak ayında İslam Hacıbeyli, Kazım Karabekir Paşa’ya müracaat ederek Bakü’de aleyhinde gelişen siyasi atmosfer nedeniyle Bakü’ye çağrılması durumunda idam edileceğini ifade ederek iltica isteğinde bulunmuştu. Kazım Karabekir Paşa 16 Ocak 1922 tarihli telgrafı ile durumu Hariciye Vekaletine iletmış ve İ.Hacıbeyli’nin, Dışişleri Komiserliği tarafından azledilmesi durumunda ilticasının kabulüne karar verilmiştir.⁹⁹

23 Şubat 1923 tarihinde İzmir İktisat Kongresi’ne katılan İ.Ebilov burada vefat etti. İ.Ebilov’un ölümünden sonra yeni bir yetkili temsilci atanmadı ve temsilcilik faaliyetlerini durdurdu. Yeni kurulan SSCB Yetkili Temsilciliği bütün Sovyet cumhuriyetlerini temsil etmekle görevlendirildi.¹⁰⁰ SSCB Yetkili Temsilciliği bünyesinde Transkafkasya işleri üzerine danışman kadrosu oluşturuldu.¹⁰¹ Y.Z.Suriç 1923 yılının Haziran ayında

⁸⁸ RGASPI, Fond 5, Opis 1, Ed.Hr. 2331, Deyatelnost Sovetskikh Predstaviteley v Ankare, Oproverjeniyе t.Abilova, “Hakimiyeti Milliye” 8 İyun 1922, s. 28

⁸⁹ RGASPI, Fond 544, Opis 3, Delo 122, Obmen mneniy o politike RSFSR v Turcii (Otçet), 1923, s. 208.

⁹⁰ RGASPI, Fond 544, Opis 3, Delo 122, Obmen mneniy o politike RSFSR v Turcii (Otçet), 1923, s. 210.

⁹¹ Anadolu Abilova, İbrahim Abilov-Azerbaydjanskiy Drug Ataturka, AzAtaM, Baku 2003, s. 18.

⁹² Həsənli, *age*, s. 546-547.

⁹³ ARDA, Fond 28, Opis 1, Дело 175, Zamnarkomindelü ASSR A.Andreevu, İ.Abilov, 16.06. 1922, Ankara, s. 5.

⁹⁴ Qasimov, *age*, s. 89.

⁹⁵ Abilova, *age*, s. 22.

⁹⁶ Həsənli, *age*, s. 547.

⁹⁷ Abilova, *age*, s. 24.

⁹⁸ Həsənli, *age*, s. 548, 549.

⁹⁹ Nuri Köstüklü, “Atatürk Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde “Mülteciler”, “Muhâcirler” ve “Esirler” Konusunda Bazı Tespitler”, Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt: 32, sayı: 1, İzmir Temmuz 2017, s. 112-113.

¹⁰⁰ Mehmet Perinçek, Atatürk’ün Sovyetler’le Görüşmeleri Sovyet Arşiv Belgeleriyle, Kaynak Yayınları, 4. Basım, İstanbul 2014, s. 161,162.

¹⁰¹ AVP RF (Arhiv vneşney politiki Rossiyskoy Federacii (Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi) Fond 04 (Sekretariat G.V.Çiçerina), Opis 39, nomer papki 234, nomer dela 53123. Turçiya, Pervomu sek. Polpreda RSFSR v Turçii tov. Rozenbergu, Pastuhov, Moskva. 12.07.23, s. 79.

AZERBAJYCAN SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ'NİN TÜRKİYE TEMSİLCİLİKLERİ

görevine başlayana kadar, Azerbaycan temsilciliği tam olarak ortadan kaldırıldı ve kadrosu geri çağırıldı.¹⁰² İ.Ebilov'un ölümünden önce M.E.Resultzade onun hakkında şöyle yazıyordu; “*Azerbaycan'ı Ankara'da İ.Ebilov temsil ediyor. Kamuoyunu aldatmaktan başka bir görevi olmayan bu siyasi temsilcinin acayip bir kaderi vardır. Dün o Azerbaycan'ı temsil ediyordu, bugün Kafkasya Federasyonu'nu temsil ediyor, yarın muhtemelen Rusya'yu temsil edecek. Ondan sonraki gün şüphesiz hiçbir şeyi temsil etmeyecektir*”.¹⁰³

1921 yılının sonlarına doğru kısıtlı da olsa dış temsilciliklerin yetkileri, 30 Aralık 1922'de SSCB'nin kurulmasıyla artık sona erdirildi. Güney Kafkasya'da kurulan Sovyet Cumhuriyetleri'nin bir nevi bağımsızlık emaresi olan Dışişleri Komiserlikleri kaldırılarak bütün yetkileri Moskova'ya verildi.¹⁰⁴

SONUÇ

Azerbaycan'da Bolşevik işgalinden sonra kurulan Dışişleri Komiserliği sınırlı özgürlüklere sahipti. Azerbaycan SSC Dışişleri Komiserliği'nin Ankara'da temsilcilik açma konusundaki tereddütü onun RSFSC Dışişleri Komiserliği'ne bağlı olması ve özgür karar verme yetkisinin sınırlı olmasından kaynaklanmaktaydı. Çünkü Azerbaycan Dışişleri Komiserliği, Moskova'dan gönderilen direktiflerle yönetiliyordu. Ankara'da Azerbaycan temsilciliğinin açılması konusunda olumlu bir karar alınması Ankara Hükümeti'nin ısrarı ve Anadolu'ya geçmiş Kafkasyalı siyasi muhacirlerin takibatının zarureti nedeniyle olmuştu. Böylelikle Ankara'da Azerbaycan SSC'nin Yetkili bir Temsilciliği ve Kars'ta da bir Konsoloslugu açılmış oldu. Müslüman dünyanın dostu olduğu imajını yaratmaya çalışan komünistler bazı sınırlı özgürlükler vermenin kendilerine fayda sağlayacağı fikrindeydiler. Bu nedenle Ankara'da ve Kars'ta kurulan temsilcilikler aslında Azerbaycan'ın değil Rusya'nın çıkarlarına hizmet ediyordu. İbrahim Ebilov ve İslam Hacıbeyli bu kısa zaman içinde Ankara Hükümeti ile ilişkiler kurulmasında önemli bir rol oynadılar. Rusya'da iç savaş Bolşeviklerin galibiyetiyle bittikten ve yeni rejim iktidarını pekiştirdikten sonra diğer bütün alanlarda olduğu gibi dış ilişkiler meselesinde de merkezleştirme politikasına güç verdi. Böylece kısa zamanda Güney Kafkasya cumhuriyetleri Güney Kafkasya SFSC'ye dönüştürüldü. Bunun ardından onların sınırlı özgürlüğe sahip dış temsilcileri kapatıldı ve yetkileri RSFSC bünyesinde kurulan SSCB yetkili temsilciliklerine devredildi.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları ve Resmi Yayınlar

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA) (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi)

ARDA, Fond 28, Opis 1, Delo 174

ARDA, Fond 28, Opis 1, Delo 175

ARDA, Fond 28, Opis 1, Delo 177

ARDA, Fond 28, Opis 1, Delo 230

ARDA, Fond 28, Opis 1, Delo 690

ARDA, Fond 28, Opis 1, Delo 692

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİ SSA) (Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Siyasi Belgeler Arşivi)

ARPIİ SSA, Fond 609, Opis 1, Дело 81

ARPIİ SSA, Fond 609, Opis 1, Дело 94

Arhiv vneşney politiki Rossiyskoy Federacii (AVP RF) (Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi)

AVP RF, Fond 04 (Sekreteriat G.V.Çiçerina), Opis 39, nomer papki 234, nomer dela 53123

Rossiyskiy Gosudarstvennyy arhiv soşialno-politiçeskoy istorii (RGASPI) (Rusya Sosyo-Politik Tarih Devlet Arşivi)

RGASPI, Fond 5, Opis 1, Ed.hr. 2158

RGASPI, Fond 5, Opis 1, Ed.Hr. 2331

¹⁰² AVP RF, Fond 04 (Sekreteriat G.V.Çiçerina), опись 39, nomer papki 234, nomer dela 53123. Turçiya, Zampolpreda v Ankare tov. Rozenbergu, Karahan, Moskva, 02.05.23, s. 45.

¹⁰³ Qasimov, *age*, s. 88-89.

¹⁰⁴ Həsənli, *age*, s. 470.

RGASPI, Fond 85, Opis s/Turçiya, Delo 55

RGASPI, Fond 85, Opis s/Turçiya, Delo 103

RGASPI, Fond 544, Opis 3, Delo 122

Dokumentı Vneşney Politiki SSSR (1960/1962) Tom 4/6, Gosudarstvennoye İzdatelstvo Politıçeskoj Literaturı, Moskva.

Kitap ve Makaleler

ABİLOVA, Anadolu, *İbrahim Abilov-Azerbaydjanskiy Drug Atatyurka*, AzAtaM, Bakı 2003.

AĞAYEV, Mehman, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri 1920-1922 Sənədlər və materiallar, AzAtaM, Bakı 2002.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I cild, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2004.

BAGİROV, Yusif, *İz İstorii Sovetsko-Tureçkih Otnoşeniy v 1920—1922 gg. (po materialam Azerbaydjanskoy SSR)*, İzdatelstvo Akademii Nauk Azerbaydjanskoy SSR, Bakı 1965.

Diplomatiya: ensiklopedik lüğət, “Diplomat” Nəşriyyatı, Bakı 2005.

QASIMOV, Musa, *Azərbaycan-Türkiyə Diplomati-Siyasi Münasibətləri (aprel 1920-ci il – dekabr 1922-ci il)*, Mütərcim nəşriyyatı, Bakı 1998.

HƏSƏNLİ, Cəmil, *Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti: 1920-1939*, Adiloğlu, Bakı 2012.

İBRAHİMLİ, Xaləddin, *Azərbaycan Mühacirəti Tarixi*, ADPU Nəşriyyatı, Bakı 2012.

KÖSTÜKLÜ, Nuri, “Atatürk Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde “Mülteciler”, “Muhâcirler” ve “Esirler” Konusunda Bazı Tespitler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 32, sayı: 1, İzmir Temmuz 2017, s. 109-124.

PERİNÇEK, Mehmet, *Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri Sovyet Arşiv Belgeleriyle*, Kaynak Yayınları, 4. Basım, İstanbul 2014.

